

УДК 37.037

ГУМАНІЗАЦІЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

В.В. Серебряк, О.А. Єнна

Стаття присвячена проблемним питанням гуманізації та демократизації діяльності майбутніх правоохоронців з урахуванням історико-правової спадщини в становленні сучасної міліції.

Ключові слова: *громадське суспільство, громадська безпека, гуманно-правова культура, профілактика, професійна відповідальність.*

Здобуття державної незалежності України привело до змін в економічній та політичній системах держави, зумовили розв'язання цілої низки державотворчих завдань, серед яких реформування на демократичних засадах відповідно до прийнятої Конституції України державних та громадських установ, і міліції зокрема.

Усвідомлюючи свою особливу відповідальність за реалізацію вимог Конституції України щодо забезпечення законності та правопорядку в Україні, Міністерство внутрішніх справ постійно веде пошук шляхів підвищення ефективності роботи міліції, посилення боротьби з небезпечними злочинними проявами та забезпечення громадської безпеки.

Згідно зі ст. 1 Закону України "Про міліцію" міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Послаблення контрольних функцій держави призвело до проблем, які на теперішній час переживає наше суспільство: політичне протистояння, економічна криза, зростання кримінальної злочинності, низький соціальний захист населення. Виходячи з цього необхідно провести дослідження історично-правового досвіду розвитку країн, які вже будували демократичне суспільство, засноване на засадах законності та гуманістичних принципах, для формування необхідних заходів щодо забезпечення громадського порядку як складової національної безпеки України.

"Світова практика свідчить, що партнерські відносини суспільства і державної влади – обов'язкова умова цивілізованого вирішення політичних

і соціальних конфліктів, узгодження й оптимального врахування суперечливих і різноспрямованих групових інтересів, досягнення та підтримання громадянського миру й соціальної злагоди”, – справедливо стверджує В. Гладких.

Дійсно, зараз мають концептуально змінюватися відносини між громадянином і владою, оскільки права та свободи особи – головна мета й важливий інструмент будь-якої демократичної, правової, соціальної держави, яка намагається забезпечити благополуччя та безпеку суспільства.

В Україні майже ніколи не були пріоритетом права і свободи людини та громадянина відносно інститутів держави, оскільки одержавлення соціальних інститутів, диктат структур державної влади, її ставлення до народу перешкождали формуванню в Україні громадянського суспільства та демократичних правових інститутів. Забезпечення реалізації прав людини та громадянина має вирішальне позитивне значення для розвитку не лише особи, а й суспільства. І навпаки, їх ігнорування, недотримання, обмеження обов’язково призводять до деградації людини, гальмують соціально-економічний розвиток суспільства, сприяють розквіту командно-адміністративних методів управління в усіх сферах суспільного життя, оскільки права людини є правами свободи.

Сучасне суспільство важко визнати гуманним, якщо в ньому існують такі істотні вади, як злочинність, тероризм, наркоманія, безробіття та бідність. Ці проблеми не можуть бути вирішені тільки шляхом поліпшення фінансування чи жорсткими межами законів. Розквіт нації – це свобода особистості, її безпека та надання рівних можливостей кожному члену суспільства. Але щоб свобода особистості не була безмежною, необхідно сформувати в людини моральне ставлення до себе й до оточення, почуття відповідальності за свою діяльність і затвердити гуманістичні цінності та погляди як основоположні для життя суспільства.

Правовою вважається держава, у якій створюються умови для правової свободи людини. В основі такої свободи має бути принцип ”дозволено все, що не заборонено законом”, при цьому право виступає як міра свободи. Права та свободи людини й громадянина призначені бути запобіжником (обмеженнями) державної влади, основою ”стримувань та противаг” – правового режиму держави, за якого недопустимим є надмірне регулятивне втручання держави в особисте приватне життя.

Відносини держави та громадянина мають ґрунтуватися на засадах права й виступати як публічно-правові зв’язки, що передбачають взаємне

визначення прав та свобод. Громадяни повинні співвідносити свій особистий інтерес із суспільним, дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, але, на жаль, у нас ще нерідко спостерігається правовий нігілізм, неповага до закону, норм моралі, тимчасом як життя вимагає подальшого нормативного врегулювання основних прав і свобод людини та громадянина.

Розвиток будь-якої держави постійно передує протистоянням між існуючою політичною владою та його громадянами. За певних умов ці протистояння різко загострюються і вимагають негайного рішення, і так було в усі часи. Саме від того, як склалися відносини між цими сторонами, часто залежав суспільний спокій і безпека, а іноді й доля держави загалом.

Між двома цими сторонами, на шляху руху "обурених народних мас" завжди виставлялися люди в погонах, які повинні були виступати стримуючою, а інколи й войовничою силою.

Щоб правильно оцінювати діяльність силових структур зі всіма їх досягненнями й проблемами, необхідно знати минуле, усі його складності та суперечності, усвідомлювати ціну, якою давався кожний крок світового досвіду на шляху до сьогодення.

Безперечно, застосування історичного досвіду може бути корисним і в наші дні, бо Україна переживає складний період своєї історії. Держава йде шляхом самостійного демократичного розвитку на основі соціально-економічних та політичних перетворень.

Проблеми держави й права як у своїх країнах, так і в зарубіжних досліджували українські та російські вчені-юристи О.М. Бандурка, Ю.В. Дубко, І.Г. Білас, В.Д. Гончаренко, В.С. Кульчицький, А.Й. Рогожин, А.П. Тимченко, І.Б. Усенко, М.М. Войцеховський, Є.Б. Ольховський та інші. Так, у роботах Ю.В. Дубка було висвітлено окремі аспекти цього процесу, зокрема в статті "Запобігання надзвичайним ситуаціям та їх ліквідація у демократичному суспільстві" [1, 78], де наводяться історичні приклади діяльності силових структур різних держав щодо забезпечення громадського порядку при протистоянні влади та народних мас у надзвичайних ситуаціях з використанням профілактичних, силових та інших заходів гуманістичної спрямованості у розв'язанні цих конфліктів та їх наслідків.

Мета статті полягає в розгляді питання державної безпеки України в площині світової історико-правової спадщини державотворчого процесу, у

якому задіяні суспільство, влада й силові структури та їх взаємовідносини у забезпеченні громадської безпеки під час виникнення безпорядків і заворушень та досвід їх урегулювання силовим або мирним шляхом, що дає змогу на гуманістично-правових засадах формувати й законодавчо закріплювати відповідні сучасні відносини суспільства, влади та правоохоронних органів у процесі побудови демократичної держави.

Історію правоохоронних органів світу можна віднести до історичних наук. Тому вивчення її у вищих навчальних закладах МВС України дуже важливе, оскільки спрямоване на передачу досвіду майбутнім офіцерам міліції, підтримання традицій органів внутрішніх справ і формування на цьому підґрунті гуманістично-правових засад сучасної правоохоронної системи.

Так, у XVI – XVII ст. у ході буржуазних революцій в країнах Західної Європи та в Північній Америці наявні поліцейські формування після необхідної реорганізації було взято на озброєння буржуазією. Початок цього процесу характеризується наступністю, що зумовила особливості поліцейських систем різних країн. У 1655 р. лорд-протектор Олівер Кромвель, скориставшись рядом роялістських заколотів, поділив Англію на 12 округів, на чолі яких були поставлені генерал-майори, наділені надзвичайними повноваженнями для підтримання "порядку і спокою". Так званий режим "генерал-майорів" зробив очевидним той висновок, що протекторат може існувати тільки як режим надзвичайний, котрий спирається на армію [2, 244].

Однак доктрина поліцейської держави не набула поширення у Великобританії. Значна частина власне поліцейських функцій аж до початку XIX ст. покладалася безпосередньо на громадян: кожен домовласник давав клятву сприяти розшуку та покаранню злочинців і зобов'язувався рік відслужити як констебль [3, 12].

У деяких країнах на той час для виконання поліцейських функцій залучалися армійські підрозділи, оскільки поліцейські сили абсолютних монархій не могли без допомоги армії вирішувати завдання в умовах масових громадських виступів.

Так, у Росії в 1670 році відбулася селянська війна під проводом Степана Разіна, яка тривала більше року. Масштаби розправи над повсталими були величезні, у деяких містах було страчено понад десять тисяч осіб, а загальна кількість знищених повстанців перевищила сто тисяч.

У 1773 році спалахнуло повстання яїцьких козаків, яке переросло в повномасштабну селянську війну на чолі з Омеляном Пугачовим і продовжувалося аж до середини 1775 року.

Каральні команди Муфеля і Мелліна доповідали, що всюди Пугачов залишає за собою бунтівні села, і вони не встигають утихомирювати їх. Щоби збити хвилю заколотів, каральні загони почали масові страти. Як пишуть історики, за жорстокістю й кількістю жертв Пугачов і уряд не поступалися один одному [4].

У Франції під час Великої буржуазно-демократичної революції вперше створюються спеціальні військові формування, головне призначення яких – виконання поліцейських функцій у надзвичайних ситуаціях. Це була Національна гвардія, що стихійно виникла у 1789 році як паризька буржуазна міліція [5, 141]. Національна гвардія являла собою збройне цивільне ополчення, спочатку створене після штурму Бастилії в Парижі, а після і в інших містах Франції. Національна гвардія будувалася за армійським зразком і поділялася на легіони, батальйони, роти. Надалі вона неодноразово розпускалася, відновлювалася, реорганізовувалася й остаточно розформувалася незабаром після придушення Паризької комуни в 1871 році.

З розвитком французької революції було створено орган, який фактично займався оперативно-розшуковим забезпеченням дій поліцейських сил у надзвичайних ситуаціях. Комітет громадського порятунку мав власне бюро поліції, через мережу своїх інформаторів вів спостереження за настроями населення [5, 349].

У сучасному вигляді поліцейський апарат сформувався на рубежі XIX – XX ст., коли поліція остаточно була пристосована для вирішення завдань і виконання функцій, поставлених перед нею буржуазною державою.

Досліджуючи ці принципи, необхідно зауважити, що на перше місце ставилася профілактика правопорушень і безпорядків, щоб не доводити справу до застосування збройної сили.

Незважаючи на поділ військ на внутрішні та польові, не завжди вдавалося уникнути залучення польових військ до виконання поліцейських функцій. Так, під час роялістського повстання 5 жовтня 1795 року на бік заколотників перейшла Національна гвардія. Роялісти мали приблизно 25 тисяч осіб, у чотири рази більше, ніж Наполеон, який фактично керував придушенням заколоту [6, 109]. Наполеон наказав відкрити вогонь по

натовпу з артилерійських знарядь. Артилерію проти натовпу у Франції застосували й раніше: у квітні 1789 року, у 1790 році у Нансі та в 1793 році. У статті 274 Конституції Французької республіки від 22 серпня 1795 року говорилося: "Збройні сили створюються для захисту від зовнішніх ворогів і для підтримання внутрішнього порядку та забезпечення виконання законів" [7, 292].

Та все більш переконливо утверджувались ідеї та принципи, згідно з якими армія та розвідка призначалися для вирішення зовнішніх функцій, а поліція – для внутрішніх.

Низку ліберальних принципів діяльності поліції запропонував Жозеф Фуше, доктрина якого виходила з ідеї універсальності значення поліцейської роботи для будь-якого політичного режиму. Він добивався максимальної централізації управління силами охорони правопорядку та високого професіоналізму управлінського персоналу поліції. Фуше орієнтував поліцейських на служіння справедливості в інтересах усього суспільства, а не окремих класів чи спеціальних груп. Основна мета поліції – "безпека всіх; відмітною рисою цього міністерства є профілактика куди більш, ніж репресивні заходи, якими треба сміливо користуватися, якщо злочину не можна запобігти. Однак енергія повинна полягати в справедливості, а не в жорстокості" [3, 15]. Для дій у надзвичайній обстановці в 1791 р. було сформовано Корпус жандармів, який призначався для підтримання порядку в армії та державі виконуючи поліцейські функції та підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ.

Отже, французький досвід показав, що в умовах розгулу злочинності саме надзвичайні заходи дають позитивний ефект у придушенні активності криміналітету та ліквідації корупції, що у свою чергу сприяє зміцненню державності.

З кінця XIX століття – початку XX століття в усіх демократичних державах чітко простежується тенденція до запобігання надзвичайним ситуаціям, пов'язаним із масовими виступами населення, за допомогою концентрації поліцейських і військових формувань або шляхом мирних переговорів, що дає змогу уникнути жертв та вийти на новий цивілізований шлях урегулювання внутрішніх конфліктів у державах. Так, у 1902 р. президент США Теодор Рузвельт під час страйку шахтарів у Пенсільванії "сказав, якщо страйкарі не підуть на компроміс, то він введе в дію армію" [8, 113]. А вже президент Вудро Вільсон завжди домагався досягнення компромісу, не вдаючись до сили. Аналогічною була справа і в інших

демократичних державах. Під час студентських заворушень у Франції в 1968 році поліції неодноразово доводилося застосовувати силу та розбирати барикади, однак використовувалися тільки газові гранати, гумові кийки та пластмасові щити, але не вогнепальна зброя. Серед студентів і поліцейських кількість поранених при зіткненнях досягла декількох сотень, а протягом усього місяця – тисяч, але вбитих не було. У цій ситуації було прийнято рішення зосередити в Парижі поліцейські сили 65 департаментів і привести у готовність парашутні й танкові військові частини, однак до їх застосування справа не дійшла [9, 456].

Необхідно зазначити, що, за всієї рішучості дій поліцейських сил і армійських частин з придушення масових виступів, вони проводились у демократичних країнах на основі чинного законодавства, у тому числі надзвичайного, наприклад в Англії, Франції – на основі закону про надзвичайні повноваження. Поза рамками закону застосування збройної сили не було можливе. Так, у 1922 р. Муссоліні організував фашистський "похід на Рим", у столиці Італії було зосереджено 12 тисяч урядових військ, чого вистачало, щоб розсіяти загони заколотників. Однак король Віктор-Еммануїл відмовився підписати декрет і запросив Муссоліні для переговорів, а після них доручив йому сформувати уряд. Відмова короля Італії від уведення надзвичайного стану в країні на той час дала змогу уникнути використання силових заходів, але призвела до влади фашистів на чолі з Муссоліні.

На початку шістдесятих років у СРСР склалася важка економічна ситуація. Навесні й на початку літа 1962 року нестача хліба була настільки відчутною, що М.С. Хрущов уперше зважився на закупівлю зерна за кордоном. Величезні витрати на оборону та космічну промисловість, викликані гонкою озброєнь, залишали все менше коштів на вирішення внутрішніх проблем країни. У результаті стратегічних прорахунків уряду почалися перебої з постачанням продовольчих товарів.

Робітники Новочеркаська організували страйк і вимагали поліпшення умов життя, люди чекали від начальства відповіді на питання: "На що нам жити далі?" Але уряд на поступки не пішов і ввів війська, які застосували зброю. Загибло 24 людини, до лікарні, за офіційними даними, звернулося 45 осіб, але їх було значно більше. У Новочеркаську пройшов суд над "призвідниками безладів", семеро з яких було засуджено до страти й розстріляно, а 105 – засуджено до позбавлення волі на строк від 10 до 15 років з відбуванням в колонії суворого режиму [10].

На протипагу демократичним державам тоталітарні режими спочатку вдавалися до поліцейського терору у вигляді жорстоких розправ під час масових виступів і таємних арештів абсолютно незаконно. Лише згодом репресіям надавався легальний характер на основі надзвичайних законів.

Причиною заворушень у країнах арабського світу (2010 – 2011), на нашу думку, є беззмінне планово-правове правління, як наслідок – неможливість для опозиційних партій реалізувати свої політичні й економічні амбіції, безробіття, відсутність механізмів соціального захисту, відсутність реформ для поліпшення життя незаможних верств населення призвело до надзвичайних подій, а в деяких державах, таких як Лівія, Єгипет, відбулися революції із застосуванням зброї, що призвело до численних жертв.

Майже такі самі події трапились і в Україні (2004) та Грузії (2003), але владу там було передано опозиції мирним, демократичним шляхом без жертв, з використанням виборчого процесу.

Аналізуючи розв'язання внутрішніх конфліктів, необхідно зазначити, що тоталітарні режими на протипагу демократичним країнам не використовували методи переговорів, які могли привести до врегулювання створених ситуацій не тільки силовим, але й мирним шляхом.

Треба визнати, що такі події, як масові заворушення в КНДР (1989), призвели країну до екстремальних обставин, і влада була змушена задіяти армію, яка жорстоко придушила студентські виступи, але була змушена піти на зміну економічного курсу країни та провела відповідні реформи, при цьому політичний устрій залишився без змін.

Необхідно підкреслити відмінність між діями каральних органів тоталітарного режиму та правоохоронних органів правової держави в екстремальних обставинах. Якщо перші, по суті справи, постійно діють у надзвичайному режимі, що обмежує права та свободи громадян, то інші тимчасово, на термін, передбачений чинним законодавством, здійснюють особливий правовий режим, за якого певні обмеження прав і свобод громадян допускаються з метою ліквідації екстремальних ситуацій. Світовий досвід показує, що в демократичних державах не тільки не відкидають, а, навпаки, інтенсивно використовують загальну профілактику злочинності через громадську свідомість та відповідальність за спокій та порядок у державі. Необхідно підкреслити, що спільні справи державного уряду, поліцейських структур з профілактики та громадська

відповідальність населення є більш ефективними, ніж репресивні, жорстокі дії під час зіткнення цих структур у надзвичайні ситуації.

Зміни, які відбуваються в суспільстві останніми десятиріччями та характеризують кардинальні перетворення людського буття, виникнення нових форм спілкування, поглиблення діалогу між людьми, формування нової системи орієнтацій особистості у світі цінностей, так чи інакше зводяться до утвердження в усіх сферах життєдіяльності людини переваги гуманістичної парадигми, домінантою якої є гуманістична міжособистісна взаємодія. Особливо це важливо врахувати при підготовці нової генерації кадрів для МВС, особливо для категорії працівників, діяльність яких пов'язана з громадською безпекою. Цілком зрозуміло, що підвищуються вимоги й до вищих навчальних закладів системи МВС України, які готують майбутніх правоохоронців. Від того, якою буде в нашій країні міліція, значною мірою залежить не тільки порядок, а й благополуччя держави. Саме тому проблема професійного становлення майбутніх працівників ОВС – питання великого значення, складова національної безпеки України.

У зв'язку з цим необхідно сформулювати гуманістично-правові принципи роботи сучасного працівника міліції: 1) запобігання злочинам і безладдю, для того щоб не доводити справу до використання сили та передбачених законом суворих покарань; 2) ефективна підтримка населенням дій міліції через сумлінне ставлення до своїх службових обов'язків та законів при забезпеченні правопорядку; 3) зменшення ступеня необхідності застосування фізичної сили завдяки посиленню підтримки з боку населення; 4) безкорисливе служіння закону та допомога будь-якому члену суспільства незалежно від соціального стану та політичних поглядів; 5) застосування фізичної сили тільки в необхідних для підтримання порядку масштабах і випадках, коли інші засоби (порада, переконання, попередження) не досягають мети; фізична сила має використовуватися лише в мінімально необхідному обсязі; 6) інтеграція міліції з населенням у громадянське суспільство, гуманізація правоохоронної діяльності, її переорієнтація на потреби людини, допомогу їй та на користь усьому суспільству; 7) міліція повинна обмежуватися виконанням своїх безпосередніх завдань, не підміняючи судові органи у винесенні вироків чи виконанні покарань; 8) зменшення злочинів і безпорядків є критерієм ефективності діяльності міліції.

Досягнення цієї мети залежить не тільки від зрілості творчого потенціалу суспільства, влади і силових структур, але й від регулювання

людських взаємовідносин, які повинні забезпечувати права та свободи людини й громадянина. Люди повинні зрозуміти, що суттю історичного процесу, рушійною силою суспільства є розвиток людської особистості завдяки розширенню її прав і свобод. Усі структури й інститути суспільства є лише інструментами, що мають забезпечувати права та свободи людини й громадянина. Держава повинна бути заінтересована в політичній і економічній активності особи, створенні умов для забезпечення її прав і свобод, дотримання яких не лише сприяє розкриттю творчого потенціалу особи, її вдосконаленню, але й зміцнює стабільність держави, її конституційного ладу.

Підготовка майбутніх правоохоронців, діяльність яких пов'язана із забезпеченням громадської безпеки, повинна відповідати світовому рівню демократично-правових країн, утвердженню в житті ідей і норм гуманізму та прагненню до формування не лише професійно компетентних працівників, але й соціально відповідальних громадян і патріотів.

Література

1. Дубко Ю.В. Запобігання надзвичайним ситуаціям та їх ліквідація у демократичному суспільстві // Центральнотраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 78 – 83.
2. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М.: Мысль, 1991.
3. Губанов А.В. Полиция зарубежных стран: Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности. – М.: МАЭП, 1999.
4. Пушкин А.С. Показательные выдержки из рапорта капитана Новохопёрского батальона Бутримовича // [Выписки Пушкина из архивных дел. Август, 1774.](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%F0%E5%F1%F2%FC%FF%ED%F1%EA%E0%FF_%E2%EE%E9%ED%E0_1773%971775_-_cite_note-26#cite_note-26) http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%F0%E5%F1%F2%FC%FF%ED%F1%EA%E0%FF_%E2%EE%E9%ED%E0_1773%971775_-_cite_note-26#cite_note-26
5. Карлейл Т. История французской революции / Пер. с англ. Ю.В. Дубровина и Е.А. Мельниковой. – М.: Мысль, 1991.
6. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – 4-е изд. – М.: Мысль, 1987.
7. Конституция французской республики 5 фрюктидора III года //Сборник документов по истории Нового времени. Буржуазные революции XVII – XVIII вв. / Под ред. В.Г. Сироткина. – М.: Высш. шк., 1990.
8. Уткин А.И. Теодор Рузвельт: Политический портрет. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989.
9. Молчанов Н.Н. Генерал де Голль. – М.: Международные отношения, 1973.
10. Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев. – Новосибирск: Сибирский Хронограф, 1999.

Статья посвящена проблемным вопросам гуманизации и демократизации деятельности будущих правоохранителей с учетом историко-правового наследия в становлении современной милиции.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественная безопасность, гуманно-правовая культура, профилактика, профессиональная ответственность*

In the article the problem questions of humanization and de democratization of professional activities of future law enforcement officials' are examined taking into account historical and legal heritage in the development of modern militia.

Key words: *civil society, society, public safety, humanistic – legal culture, professional responsibility.*

Серебряк В.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри тактико-спеціальної підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Луганськ, Україна).

Єнна О.А. – викладач тактико-спеціальної підготовки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Луганськ, Україна).

Рецензент – член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук професор Г.П. Шевченко

УДК 370.1+371.49

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ТА ДУХОВНОСТІ МОЛОДІ У ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

А.Г. Сігова

У статті усвідомлена єдність становлення громадянської інформованості крізь призму формування духовної культури молоді у вищих навчальних закладів. Автор доводить напрями і форми виховної діяльності у формуванні громадянськості та духовності молоді.

Ключові слова: *громадянськість, духовність, громадянсько-патріотичне виховання, духовна культура, громадська самосвідомість, духовно-етичний розвиток.*

Деідеологізація країни поставила перед освітою нові проблеми: відсутність патріотичних почуттів (особливо у підростаючого покоління),